

Abstract

Drach O. «Personal life did not spoil her»: O. Ya. Efimenko (1848–1918) – hardworking scientist.

Introduction. *The place of honour among female pioneers of science takes a well-known historian, ethnographer, the first female Doctor of History in the Russian Empire, teacher and public figure Oleksandra Yakivna Efimenko (1848–1918).*

Purpose. *In modern Ukrainian historiography, there is no comprehensive work on understanding of the personality of the prominent scholar. The purpose of this article is to study the life and work of O. Ya. Efimenko through psychohistory and gender analysis.*

Results. *General practice of socialization of a girl in the traditional patrimonial society – development of respect and obedience to the elders in a family, keeping Christian commandments, performance of gender-based duties – enhanced individual factors of formation of the personality of Oleksandra Yakivna: strict ascetic childhood, innate desire for justice, following the behaviour of her father-clerk with his principal denial of bribery. The axiology of further life motivations of O. Ya. Efimenko was rooted in the honour of suffering for righteous principles.*

Natural curiosity, persevering desire to know the world around, combined with thoroughness and conscientiousness, will become a guarantee of excellent education at the gymnasium, and will determine the life credo of the scientist – self-improvement and self-cultivation. At the age of 16 the teaching for Oleksandra Yakivna was not only her first step in the pedagogical field, but also the experience of implementing a responsible mission of the supporter of her family - mother, younger brothers and sister. Meeting with political exile Petro Savich Efimenko defined the future of the woman. Subconscious attraction to man-father, mentor and friend, whose advice will be valuable to her throughout her life, laid the foundations of strong feelings of spiritual affinity. She became an assistant in his research studios, and later she became his wife.

A new page in the life and work of O. Ya. Efimenko was opened in 1874, when she together with her husband moved to Ukraine – at first to the city of Chernihiv, and in 1879 – to the city of Kharkiv. She was an active figure in scientific, cultural, educational and public life of the region, devoting a lot of efforts to study the Ukrainian past. However, her female fulfilment – giving birth and education to five children, making a home feel cosy, establishing family communications in socio-cultural area of Chernihiv and Kharkiv, was no less important for the scientist. The love as the basis of marital life, the love of people as the basis for social orientation of the family, democracy and respect for the individual, identified gender relations in the researchers' family and helped the scientist to withstand the test of fate with dignity.

Conclusion. *Settings for priority of the inner / spiritual over the external / material, formed in her childhood, became the core of the personality of Oleksandra Yakivna. High moral virtues of O. Ya. Efimenko – modesty, temperance, diligence, diversity of interests – sustain considerable work of the intellectual scientist towards self-understanding, search for and comprehension of the meaning of being, ways of its active implementation.*

Key words: *Oleksandra Yakivna Efimenko, personal life, female scientist, Honoured Doctor of Russian History.*

Одержано редакцією 8.08.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

УДК 94(477): 655.4«18/19»

В. О. Волошенко

КНИЖКОВІ СКЛАДИ У ПРОСВІТІ СЕЛЯН: СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ТА ПРАКТИКИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.

У статті розглядається проблема заснування громадських книжкових складів та їх роль у підвищенні освітнього рівня, формуванні національної ідентичності та політичної лояльності селянства Наддніпрянщини на зламі ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: *українське селянство, просвіта, книжкові склади, національна ідентичність, торгівля книгами, народна література*

Постановка проблеми. Емансипаційні зміни у Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ–ХХ ст., потреби прилучення до друкованого слова та формування модерної ідентичності селянства (як головної абстракції «народу») спровокували «освіченого товариства» на пошуки інструментарію поширення просвіти. Винайдення підходів створення «літератури для народу» («народної літератури») йшло поруч із суспільними пропозиціями шляхів її удосконалення для селян, одним з яких стали громадські книжкові склади.

Аналіз останніх досліджень. Коротку характеристику специфіки заснування земських книжкових складів у Харківській, Чернігівській, Полтавській і Катеринославській губерніях містить дисертаційне дослідження О. Мармазової [1]. Питання просвітницької діяльності книжкових складів побіжно підіймали А. Гуз, О. Айвазян, Г. Єрмак, І. Петренко [2–5].

Проблему функціонування книжкових складів як частини книготорговельної мережі Подільської губернії розглянула Т. Кароєва (Соломонова) [6; 7].

Мета пропонованої студії – визначити організаційно-правові аспекти утворення різних видів книжкових складів, організованих для просвіти народу; дослідити зміни суспільних уявлень про те, яку літературу слід поширювати через книжкові склади, та практики їх втілення.

Виклад основного матеріалу. Книготорговельну мережу Російської імперії не можна було назвати розвинутою – у 1912 р. нараховувалось 3508 книжкових магазинів і складів, що було у 10 разів більше, ніж у 1830 р. Майже кожний дрібний книготоргівець сам видавав книги, майже кожний книжковий магазин мав свій склад [8, 135–139]. Книготорговельна діяльність була приватною і комерційною.

Суспільний рух середини XIX ст., проведення ліберальних реформ 1860–70-х рр. призвели до змін у сфері торгівлі книгами. Виведення селян народу з полону неосвіченості в інтелектуальних колах вважалось наступним кроком після звільнення їх від кріпацтва. Інституційні зміни в освітній сфері призвели до становлення системи шкільної (церковно-парафіальної, міністерської і земської), а згодом – і позашкільної системи освіти. Частиною цієї системи стали утворювані вказаними структурами книжкові склади, які стали новим явищем у книготорговельній справі, адже мали підкреслено просвітницький і некомерційний характер. Вони могли виконувати посередницькі функції з продажу книжок, але могли бути орієнтовані і на розповсюдження продукції книгодрукування власного відомства (напр., видань Св. Синоду або комітетів грамотності). Проголошувана мета відкриття таких складів була утилітарною і, з незначними варіаціями, залишалась незмінною протягом всього періоду їх існування – забезпечення літературою шкіл та бібліотек-читалень та прямий її продаж селянам (учням і дорослим) задля забезпечення навчального і позашкільного читання, подолання рецидивів неписьменності.

У 1870-ті рр. були відкриті перші земські книжкові склади: у 1871 р. – Тотемський і Соликамський; у 1872 р. – перший повітовий у Вятській губернії, у 1877 р. – перший губернський у Твері. Їх діяльність на початках не привертала особливої уваги органів влади і регулювалась законами про друк, згідно яких відкриття будь-яких книжкових складів, магазинів, лавок, шаф уможлиблювалось з дозволу місцевого губернатора і під його контролем. За «Положенням про початкові училища» (1876) контроль за заснуванням складів при навчальних закладах уряд покладав на інспекторів народних училищ. 18 січня 1904 р. були затверджені «Правила про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства міністерства народної освіти (далі – МНП)». За правилами про повітові відділення епархіальних училищних рад від 28 травня 1888 р., ці ради отримали право влаштовувати повітові книжкові склади та їх відділення при приходських церквах. Вже у 1895–1901 рр. фіксувались спроби продажу книг піклуваннями про народну тверезість. Головне управління неокладних зборів робило вказівки з приводу організації торгівлі через книгонош або книжкові склади. 5 травня 1903 р., за погодженням міністра фінансів та міністра внутрішніх справ, були ухвалені правила про книжкову торгівлю піклувань про народну тверезість [9, 88–95; 10, 143–145].

У 1888 р. уряд відхилив клопотання земств стосовно улаштування книжкових складів при губернських управах. Він був отриманий тільки у 1890 р., у відповідь на клопотання Катеринославського земства [11, 211]. А. Говоров навів й інші приклади урядових перешкоджань діяльності земств: заборона власного книговидавництва, заснування книжкових лавок, використання вчителів як книгонош; створення при казенних училищах власних складів, укомплектованих «надійною» літературою [8, 106–107]. Із зміною політичних умов, за указом Сенату від 27 січня 1906 р. земські установи отримали право відкривати книжкові склади на загальних підставах [9, 82–85, 237].

Розпочате у 1870-х рр. формування мережі земських книжкових складів уповільнилось у 1880-х рр., а пік інтенсивності припав на 1890-ті рр. До 1903 р. в імперії було відкрито 21 губернський книжковий склад із 58 філіалами. У 1905 р. існувало 19 губернських і 110 повітових земських книжкових складів, у 1912 р. повітові земства утримували книжкові склади у 87 населених пунктах, а губернські – у 43 [12, 223; 13, 76; 8, 106–107, 135–139].

Перший губернський земський книжковий склад у Наддніпрянщині був відкритий Харківським земством у 1879 р., хоча думка про організацію земської торгівлі у губернії

з'явилась у 1867 р. Книготорговельні операції складу охоплювали Харківську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Курську губернії [14, 37–38]. До 1894 р. у Харківській губернії вже працювали повітові відділення складу: Волчанський, Сумський, Валківський, Лебединський, Старобільський, Ахтирський.

У Херсонському повітовому земстві рішення про відкриття 10 складів при земських школах було прийняте у 1872 р., реалізоване у 1873 р., однак вже у 1876 р. ці заклади реорганізували у народні читальні. У 1894 р. Олександрійське земство заснувало повітовий книжковий склад та пункти продаж у Братолубівці, Красноселлі, Новгородці, Онуфрієвці, Варварівці, Новостародубі, Дмитрівці. У 1895 р. земські повітові склади працювали у Херсоні і Єлісаветграді [15, 23; 14, 48–54].

За даними О. Мармазової, перші асигнування на книжкову торгівлю Катеринославського губернського земства були зроблені у 1894 р. У 1898 р. розпочали роботу губернський книжковий склад та шість повітових [1, 112]. За відомостями, поданими Б. Грінченком, губернський книжковий склад у Катеринославі був заснований у 1889 р. і вже до 1895 р. працювали повітові склади у Маріуполі та Олександрівську [14, 5].

Заснований у 1894 р. Чернігівський губернський земський книжковий склад у 1896 р. мав 12 відділень і 14 пунктів продажу у дев'яти повітах. У 1895 р. Дніпровське повітове земське зібрання Таврійської губернії постановило відкрити при волосних правліннях сім книжкових складів. У тому ж 1895 р. у Полтавській губернії книжкові склади існували у Кременчуцькому і Кобеляцькому повітах. У 1903 р. у Полтавському земстві діяло 13 книжкових складів, Херсонському – 7, Таврійському – 1. Окремі повітові земства на Полтавщині (Лохвицьке, Прилуцьке, Роменське та ін.) провадили роботу енергійніше за губернське [14, 20; 15, 11; 16, 126; 17].

Місця продажу книжок діячі складів відшукували у народних училищах, лікарських пунктах, базарних кіосках, бібліотеках, ярмарках, земських управах, аптеках, волосних правліннях. Крім постійних пунктів продажу існували ще й «спорадичні» та пересувні.

З відомих причин робота земств на Правобережжі була розгорнута лише на початку ХХ ст. Ще до введення повних земств, 7 жовтня 1910 р. Волинський губернський земський комітет визнав важливість відкриття книжкового складу [18]. З 1912 р. спроби організувати повітові книжкові склади були зроблені у Подільській губернії. Напередодні 1917 р. на Поділлі діяли губернський та 12 повітових книжкових складів. Виділялась діяльність вінницького повітового книжкового складу. У 1912 р. було створено 10 земських районних книжкових складів [7, 64]. Земський книжковий склад у Київській губернії був заснований у 1916 р. [19, 9].

З 1890 р. МНП припинило безкоштовну розсилку підручників до церковнопарафіяльних шкіл. Училишна рада при Св. Синоді розпочала власне книговидавництво. У 1909–1914 рр. рада передала через свій книжковий склад до бібліотек на 3,5 млн. карб. власних видань і ще на 1,3 млн. карб. приватних. Відомо, що книжкові склади існували майже при всіх відділах Полтавської, Київської та Подільської єпархіальних училищних рад. У Подільській єпархії більшість складів мали відділення у повітах, лише Кам'янецький та Ушицький обслуговували свої повіти централізовано [3; 5, 43–44; 7, 63; 20].

За повідомленням єпархіального спостерігача Ф. Васютинського, у Чернігівській православної єпархії на 1905 р. не було інших книжкових складів, крім складів братства Св. Михайла, відкритих у Чернігові (1900), Ніжині (1903) та селах Воронок і Клінці (1902). Ці заклади постачали до церковних бібліотек єпархії книги релігійно-морального змісту, поширювали полемічні і місіонерські видання серед розкольників та штундистів [21; 22]. У 1889 р. був відкритий центральний єпархіальний книжковий склад Київського Свято-Володимирського братства ревнителів православ'я [23]. На українських теренах намагалось розгорнути свою роботу і засноване у 1863 р. у Москві Товариство любителів духовної просвіти, один зі складів якого був відкритий у м. Сімферополі Таврійської губернії [4]. Епізодичними є відомості про книжкові склади піклувань про народну тверезість. Так, у 1902 р. такі склади працювали у Києві, а у повітах губернії – лише при 7 чайних [24, 16].

У вересні 1884 р. Одеське слов'янське товариство започаткувало роботу книжкового складу при аудиторії народних читань [14, 70]. У 1896 р. дозвіл на організацію складів отримало Київське товариство грамотності (далі – КТГ), у 1899 р. були відкриті склади у Києві,

книжкові лавки у Смілі, Обухові, Горошках і Тростянці, у 1902 р. – чотири сільські лавки на Поділлі, 20 місць продажу при сільських лікарнях. Намагались розгорнути торгівлю при чайних, на Київському вокзалі, станціях Фастів, Жмеринка і Ковель [25].

З 1890 р. книжковий фонд створило Харківське товариство поширення грамотності у народі (далі – ХТГ). Комітет з влаштування сільських бібліотек ХТГ безкоштовно допомагав формувати фонди бібліотек Харківської, Полтавської, Подільської, Волинської, Вятської, Тверської, Тобольської, Саратовської, Астраханської, Пермської губерній. У 1894 р. було заплановано створення комітетського книжкового складу, який відкрили у 1899 р., скориставшись досвідом організації складу при правлінні ХТГ [26, 100–103].

Далеко не всі громадські склади були життєздатні. Давалися взнаки організаційні труднощі з відкриттям філіалів та налагодженням розносної торгівлі; протиріччя між задекларованою некомерційністю і реаліями існування книжкових складів, нестача фінансування та кадрів. Значною проблемою був розрив між уявленнями різних суспільних груп про «добру» і «корисну» народну книгу.

На перших порах в уряді не викликали особливого занепокоєння ані самі громадські книжкові склади, ані зміст книг, які через них могли потрапити до селян. На той час офіні розносили і поширювали у селах майже виключно лубочну літературу, зміст якої був відфільтрований урядом ще у середині ХІХ ст. Видавництво літератури для народу просвітницького характеру тільки-но набирало хід. Підозрілі для уряду громадські ініціативи переривались. Та й складів, які працювали для села, було обмаль. Тому вони, як і приватні книготорговельні заклади, підлягали дії законів про друк – мали право продавати всі незаборонені видання. Але так тривало не довго.

У 1876 р., в один рік з прийняттям Емського указу, в уряді занепокоїлись з приводу єдиних просвітницьких закладів на селі – початкових шкіл та бібліотек-читалень при них. Книжкові склади, які мали забезпечувати їх літературою, першими зазнали додаткових обмежень у виборі обраних для поширення видань [10, 143–145]. Громадська просвітницька активність, збільшення можливостей потрапляння до селянства літератури підштовхнули до введення у 1888 р. додаткового кола заходів контролю її змісту. Рішенням уряду був створений спеціальний відділ Вченого комітету МНП, в обов'язки якого входило ухвалення списків дозволених книг і періодичних видань та перегляд каталогів і книжкових фондів народних бібліотек з метою недопущення до них відсутньої у списках літератури. Рекомендовані книжки мали сприяти військово-патріотичному і духовно-моральному вихованню, формуванню політичної лояльності селянства в дусі вірності царю та православ'ю. Списки МНП слабо оновлювали, не враховували видань, рекомендованих для народу іншими міністерствами; нерідко включали апріорі недоступні, давно розпродані книжки.

Відповідно цього нововведення була оновлена вся нормативна база, яка регулювала діяльність шкільних і позашкільних просвітницьких установ, які працювали для селянства. Відтепер вони мусили поширювати видання, ухвалені МНП та Св. Синодом. Стосувалось це і всіх видів книжкових складів. Штучні обмеження у виборі книг для продажу були зняті за указом Сенату від 27 січня 1906 р. [10, 143–145; 9, 82–90, 237; 11, 211].

Урядові очікування щодо змісту пропонованої селянам літератури мали бути близькі передусім для засновників книжкових складів при інспірованих урядом та проурядових просвітницьких установах, православних єпархіях, братствах, місіях тощо. Сама мета їх заснування була пов'язана з ширенням «морально-духовної» просвіти. Хоча визначені рамки подекуди були затісні і для них. За даними І. Петренко, одну п'яту фондів бібліотек духовного відомства складала науково-популярна та художня література. Окремі священники, користуючись відсутністю перевірок, виписували світські газети і пригодницькі романи. Нерідко до церковнопарафіяльних шкіл книги надсилали земства [5, 43–44].

Для громадських активістів земств та комітетів грамотності введені обмеження були неприйнятними і з огляду на амбітні просвітницькі плани, і з комерційної точки зору. У 1894 р. діячі Олександрійського складу «скоро розкаялись» у замовленні партії книг по списках МНП, адже цікавих, дешевих та «доступних для розуміння народу» серед них майже не знайшли. Тому під час наступного замовлення зробили ставку на книжки Петербурзького і Харківського комітетів грамотності. Діячі Катеринославського губерньського земського книжкового

складу ще у 1889 р. з дозволу міністра внутрішніх справ виписали кілька тисяч дешевих народних книг з Петербурзького книжкового складу О. Калмикової [14, 5, 53–54].

У 1896 р. російський педагог-методист В. Вахтеров обурювався тим, що через урядові приписи шкільні склади могли торгувати незначною кількістю дорогих книг та ще й призначених переважно для дітей. Харківський, Тверський та Саратовський губернські земські склади успішно вели справи на рівні з приватними книгопродавцями зокрема тому, що, звертаючись кожного разу за губернаторським дозволом, торгували всіма дозволеними загальною цензурою книгами і картинами. Вахтеров, з свого боку, відверто радив земствам клопотатись про отримання такого дозволу у міністерствах внутрішніх справ та народної освіти [10, 98–99, 143–145]. За кілька років практика подібних клопотань стала настільки буденною, що інформацію про неї не боялись оприлюднювати. У 1897 р. у дрібному продажі Чернігівського губернського земського складу найкраще розходились не книжки з міністерського каталогу, а видання І. Ситіна та Ф. Павленкова, українські книги Харківської видавничої комісії, випущені видавництвом А. Маркса твори М. Гоголя тощо [27; 50].

Вказані вище видавництва (а також «Посередник», «Народные чтения», «Читальня народної школи», «Народная библиотека», «Начальная школа», приватні фірми Муринова, Попова та ін.), книжкам яких віддавали перевагу діячі земських складів, відрізнялись від офіційних та лубочних. Вони продукували новий вид «народної літератури» – «інтелігентну» (створену інтелігенцією у просвітницьких цілях) книгу для народу [14, 43; 13, 75]. Ці видання рекламували у бібліографічних покажчиках народної літератури, складених діячами недільних шкіл, земств, комітетів грамотності тощо.

Механізми обходу офіційних приписів діячами книжкових складів уможлилювали непомітне витіснення «казених» народних видань з власних продажів. Хоча головним об'єктом редукції «народної літератури» залишались лубочні видання, про що свідчать тексти постанов земств та комітетів грамотності. Писали про це і такі видатні українські просвітники як Б. Грінченко, С. Єфремов та ін. [28; 29; 14, 1]. С. Сірополко у 1912 р. завданням книжкових складів називав боротьбу не тільки з лубочною літературою, а й з її заміною – «бульварними» виданнями [13, 74, 82].

Між тим, для владних органів поширення серед народу лубка (після вичищення його змісту) загрози не представляло. Дискусія про лубочну літературу, розпочата після публікації «Что читать народу» Х. Алчевської (1884), відбивала неоднозначне ставлення до неї і серед інтелектуалів. Принаймні її перестали сприймати недиференційовано. До того ж, напр., видавництво І. Ситіна, крім лубочної літератури, почало випускати і просвітницьку. У такому розрізі порада В. Вахтерова продавати у книжкових складах «кращі книги і картини Санкт-Петербурзьких і Московських лубочних видань» не виглядала дивною [10, 123]. Певну кількість лубочних видань книжкові склади закупали для реалізації тільки через їх дешевизну. У 1893–1895 рр. після розпродажу Олександрівським повітовим земським складом біля 30 000 екземплярів «корисних» книг, у ньому залишились лише лубочні [14, 11].

Цільним масивом не були й «інтелігентні» народні видання. Серед них були твори з моралізаторсько-напучувальними сюжетами і штучною мовою («для народу») та науково-популярні праці з різних галузей знання, причому з кінця XIX ст. з'явилися популярні брошури на суспільно-політичну тематику. Х. Алчевська у своєму покажчику доводила спроможність селян розуміти шедеври світової літератури (хоча і адаптовані). Це збільшило тиражі дешевих, призначених для народу видань класиків.

Б. Грінченко, відстоюючи право розповсюдження через книжкові склади всіх дозволених цензурою видань, підважував поширені у земських колах уявлення про корисність всіх «інтелігентних» видань – коли мова заходила про продаж книг народу, то зазвичай йшлося про брошури, спеціально видані «для народного читання», погано написані, з мінімумом корисної інформації. Діячі книжкових складів могли без розбору закупати продукцію «інтелігентних» видавництв. У підсумку пропонували селянству «белетристичний непотріб», але виданий відомою фірмою.

Б. Грінченко наголошував шкідливість нерозбірливого продажу будь-яких нелубочних дешевих видань: «завдання книжкового складу – не книги поширювати, а освіту». Він спростовував поширені уявлення про нездатність народу сприймати літературу «для інтелігенції»:

труднощі із розумінням могли викликати лише наукові видання, що збільшувало вагу добре написаних науково-популярних праць. Через 11 років після виходу праці Х. Алчевської він все ще змушений був доводити корисність популяризації у народному середовищі світової літературної спадщини. Просвітник був переконаний у потребі «суворого відбору» книг, віддаючи перевагу «творам видатних талантів і книгам науково-популярним». Допомогу інтелігенції у самоосвіті народу бачив у встановленні «системи у читанні» – складанні каталогів «дешевих і добрих книг зі всіх галузей освітнього читання», адже «тільки при *систематичному* поширюванні *дійсно освітянських* (курс наш. – В. В.) творів книжкові земські склади можуть дійсно послужити справі народної самоосвіти» [14, 81–83].

Цю думку розділяли активісти тих земств і товариств грамотності, які видавали такі каталоги. Але вона так і не стала повсюдною. У 1916 р. дописувач «Киевской Земской Газеты» все ще мислив у категоріях вибору «правильних» видавництв, мріяв поширювати через земські книжкові склади дешеві й «корисні» видання І. Ситіна та «Посредника» [30].

«Інтелігентні видавництва для народу» чимало потрудились для популяризації творів російських літературних класиків, закладаючи основи створення альтернативного варіанту російської ідентичності: російська література розглядалась новою загальнодоступною основою для виховання народу навзаєм застарілих концептів самодержавства та православ'я [31]. Але на українських теренах ця ідентичність не була єдиною альтернативою імперській. Постійно випробовуючи і повільно розширюючи межі допустимого, просвітники Наддніпрянської України «подвійної політичної лояльності» (І. Гирич), які працювали у загальноімперській системі освіти та просвіти, робили спробу «розтягнути гуму» можливостей у бік ознайомлення українського селянства із національною літературною та історичною спадщиною, чому сприяло розширення тематичних обріїв «народних видань». Поступ здійснювався малесенькими крочками, відштовхуючись від спроб популяризації проімперськими видавцями творів М. Гоголя, Т. Шевченка чи М. Костомарова, репрезентованих як російські письменники. У покажчиках на кшталт «Что читать народу» збиралась і узагальнювалась інформація про видання українських авторів і на українську тематику та змінювався національний вектор їх подачі. Створювалась платформа для поглиблення видавничої роботи, яка зрештою мала сприяти формуванню української ідентичності. Зокрема, Харківське і Київське товариства грамотності докладали можливих зусиль (з огляду на рамки діяльності товариств) для видання праць українських літературних класиків та популяризації українських історичних сюжетів. Рідше це вдавалось зробити українською мовою.

Загальноновизнана вимога «зрозумілості» книг для народу українськими діячами використовувалась як підстава для боротьби за видання і поширення книг українською. Б. Грінченко – у 1895 р. працівник Чернігівського земства – писав про цю, «ясно усвідомлену» потребу, з огляду на яку земські книжкові склади мали заpastись творами кращих українських письменників та дешевими виданнями українською мовою [14, 82-85]. У 1901 р. Лубенський повітовий книжковий склад з успіхом торгував українськими книжками. Земська шкільна рада планувала виставляти українські книжки у вітринах, щоб потенційні покупці дізнавались про рідні, доти незнайомі видання. Вчителів обурювало невиконання управою постанови земських зборів від 23 вересня 1900 р. про доповнення шкільних книгозбірень українськими книжками. Але якщо б управа і зробила це, «читати було б нічого», «бо таких дозволених книжок дуже мало, здається тільки брошури Чикаленка» [28, 19-20].

Вузькі інституційні рамки загальноімперської просвітницької системи, із розчиненням крихт українського у «загальноросійському», ставали затісні для національних діячів, які облишали роботу у подібних просвітніх закладах. Останні роки XIX ст. ознаменувались появою українських видавництв, одним з яких стало видавництво Б. Грінченка. Нові обставини вимагали інакших шляхів розповсюдження книг серед народу – і легальних, і нелегальних. А «книжкові склади», при всіх змінах (і законодавчих, і внутрішньо інституційних) залишались частиною культурного простору російської, а у кращому випадку «подвійної» чи «малоросійської», лояльності. Незалежно від ідеологічного вектору.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр., селянські порухи, революційні події 1905–1907 рр. викликали серед селянства підвищений інтерес до «свіжої» інформації, газетних повідомлень, сплеск зацікавленості соціально-політичною проблематикою. Ці запити зна-

ходили відгук у роботі книжкових складів. На загальних зборах КТГ 2 квітня 1905 р. голова товариства, член київської громади В. Науменко відстоював потребу видання політичних брошур для пояснення народу «елементарних відомостей з царини політичних і державних наук» [32]. З часу «проголошення свобод» КТГ, за виразом дописувача «Киевлянина», стало активно постачати «малокультурне населення» краю літературою «явно революційного характеру» [33]. На фоні посилення антиімперських рухів сам В. Науменко і чимало його соратників одночасно співпрацювали з кількома українськими і російськими політичними силами – від українських партій, сконцентрованих навколо «Просвіти», до Російської партії кадетів. Відповідно через книжкові склади КТГ проходили сотні видань антиімперської спрямованості. Під час ревізій книжкових складів товариства у 1907 р. там був знайдений цілий спектр «визвольних» видань без розрізнення партійного походження, з пропагандою ідей конституційних демократів, соціал-демократів, анархістів, марксистів, соціалістів-революціонерів. Навіть у революційні часи робота КТГ залишалась у загальноросійському політичному полі. У 1907 р. український діяч та історик Д. Дорошенко не приховував розчарування втратою українцями шансу використати свободу слова для поширення в народі «брошурочної літератури, яка пояснює всі сторони політичних і соціально-економічних проблем, висунутих гарячими подіями біжучої хвилі, тимчасом як хмари таких брошур в російській мові було видано й поширено на українській території різними російськими партіями й видавничими фірмами» [34, 5].

Перевірки торкнулись і земських книжкових складів. Так, 23 січня 1908 р. після огляду земського книжкового складу у Чернігові поліція конфіскувала 2633 екземпляри газет і брошур «революційного напрямку» [35]. У 1906 р. харківський губернатор відхилив прохання земства щодо організації продажу книг при ветеринарних пунктах, посилаючись на те, що ветеринарні лікарі були схильні підтримувати «революційний настрій серед місцевого населення», а земські книжкові склади служили «діяльним засобом поширення у народі протиурядової пропаганди» [9, 85].

У 1905 р. Харківське земство скоротило субсидії на діяльність комітету сільських бібліотек ХТГ через «тенденційно-революційну» діяльність, у 1906 р. припинило їх видачу. Рішенням харківського губернатора у період від 9 грудня 1906 р. до 10 червня 1907 р. комітетський книжковий склад закрили за зберігання недозволеної літератури. У листопаді 1909 – січні 1910 рр. губернське жандармське управління провело нову серію обшуків складу, встановивши, що у 1906–1908 рр. до ряду бібліотек Харківської, Полтавської, Херсонської, Воронежської, Нижегородської губерній та Області Війська Донського зі складу розсилали видання російських антиурядових партій із закликами до «бунтівницьких дій». У 1909 р. цей книжковий склад ліквідували, книги передали Вовчанському земству [26, 100–103; 36, 178–190 зв.].

Висновки. З 1870-х рр. розпочалось створення книжкових складів просвітницького та некомерційного характеру, законодавчо унормоване у 1876–1906 рр. В урядових очікуваннях склади мали поширювати літературу, яка б формувала у селян політичну лояльність до імперії. Найбільше відповідала цим очікуванням діяльність складів, заснованих церковними та міністерськими структурами. У 1879–1916 рр. зростає мережа земських книжкових складів. У Харківській, Катеринославській, Чернігівській, Полтавській губерніях їх намагались організувати на губернському та повітовому рівнях, у Херсонській та Таврійській – на рівні повітів та окремих пунктів. У 1910–1916 рр. земські склади почали виникати у Подільській, Волинській та Київській губерніях. У 1884–1899 рр. розпочали роботу книжкові склади Одеського слов'янського товариства, Київського та Харківського товариств грамотності. Активісти земств і товариств грамотності диференціювали поняття «народної літератури». Віддавали перевагу поширенню «інтелігентських» видань перед проурядовими та лубочними. Різні уявлення про «інтелігентську» літературу зумовлювали відмінні практики відбору книжок для продажу з акцентом на видання моралізаторського, освітнього, національного чи антиімперського характеру. Варіації поєднання літератури різних видів могли сприяти формуванню множини ідентичностей – імперської проурядової, альтернативної урядовій російської (на основі читання російської класики чи антиурядової літератури), малоросійської (з подвійною політичною лояльністю) та української. Способи організації книжкових складів були міцно вплетені у загальноімперську просвітницьку систему у її проурядових і антиурядових виявах. Спроби українських діячів надати їй національного забарвлення нівелюва-

лись під тиском адміністративних та політичних чинників, що змушувало провідних українських активістів шукати інших шляхів книговидавництва та книгорозповсюдження.

Список використаної літератури

1. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Мармазова; Донецький націон. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.
2. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.) : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.М. Гуз; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 16 с.
3. Айвазян О.Б. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини XIX – початку XX століття / О.Б. Айвазян [Електронний ресурс] / Наукова бібліотека Хмельницького національного університету. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota.
4. Єрмак Г.В. Духовно-моральне виховання учнівської молоді на Півдні України (кінець XIX – початок XX століття) / Г.В. Єрмак // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 249–254.
5. Петренко І.М. Створення і функціонування бібліотек при церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX століття / І.М. Петренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2015. – Вип.4. – С. 41–46.
6. Соломонова Т.Р. Формування книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2012. – Вип. 20. – С. 184–188.
7. Соломонова Т.Р. Книжкові склади у поширенні книг в Подільській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали 3-ї міжн. науково-практичної конференції, 10–12 жовтня 2012. – Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. – С. 63–65.
8. Говоров А. История книжной торговли / А. Говоров. – М. : Книга, 1966. – 263 с.
9. Справочная книжка по библиотечному делу, книжной торговле и издательству / сост. В.К. Чарнолуцкий. – 2-е доп. изд. – Пг. : Тип. Б.М. Вольфа, 1915. – 111 с.
10. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа / В.П. Вахтеров. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина. – 380 с.
11. Чарнолуцкий В.И. Испытание на звание народного учителя и учительницы / В.И. Чарнолуцкий. – СПб. : Знание, 1910. – 126 с.
12. Медынский Е.Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е.Н. Медынский. – СПб. : Типо-Лит. К.Л. Пентковского, 1913. – 249 с.
13. Серополко С.О. Внешкольное образование / С.О. Серополко. – М. : Тип. К.Л. Меншова, 1912. – 128 с.
14. Б. Г. [Грінченко Б. Г.] Земские книжные склады / Б. Г. Грінченко. – Чернигов : Тип. Губернского Земства, 1895. – 85 с.
15. Сельские библиотеки и книжные склады // Книговедение / Московский библиографический кружок. – 1895. – С. 11–25.
16. Очерк деятельности Черниговского Губернского Земства по содействию местному сельскому хозяйству // Земский Сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 10. – С. 74–132.
17. Народное образование // Земский Сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7–8. – С. 50–53.
18. Земский книжный склад в Волынской губернии // Волыньские Епархиальные Ведомости. – 1911. – № 19. – С. 399–401.
19. Краткий очерк деятельности Киевского Губернского Земства по народному образованию (1905–1917 гг.). – К. : Тип. Киевского Губернского Земства, 1918. – 20 с.
20. Порядок снабжения школ учебными пособиями и письменными принадлежностями // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1908. – № 36. – С. 74–76.
21. Васютинский Ф. Отчет о состоянии и деятельности Братства св. Михаила (20 сентября 1900 г. – 20 сентября 1901 г.) / Ф. Васютинский // Черниговские епархиальные ведомости. – 1902, 1 июня. – С. 334–376.
22. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Протоиерея Федора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1903–1904 уч. год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1905, 15 июня. – С. 397–414.
23. Отчет Киевского Свято-Владимирского Братства ревнителей православия за 1896 год // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1897. – № 6. – С. 119–131.
24. Отчет о деятельности Киевского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1901 год. – К. : Тип. И. Крыжановского и В. Авдюшенко, 1902. – 24 с.
25. Волошенко В.О. Київське товариство грамотності в поширенні «корисних книг» серед селянства Правобережжя / В.О. Волошенко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 39–48.
26. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т.В. Коломієць. – Х. : Фірма «Консум», 1998. – 192 с.
27. Отчет по народному образованию Черниговской губернской земской управы за 1897 год / сост. Б. Грінченко. – Чернигов : Тип. Губернского Земства, 1898. – 62 с.
28. А. Ж. Наші пишуть з Лубен / А. Ж. // Літературно-Науковий Вістник. – 1901. – Т. XV. – С. 19–20.
29. С. Є. [Єфремов С.] Склади книжок по селах / С. Єфремов // Літературно-Науковий Вістник. – 1900. – Т. XI. – С. 73.

30. Народный учитель. Деревня и книга / Народный учитель // Киевская Земская Газета. – 1916. – № 73. – С. 12–13.
31. Каидзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) [Электронный ресурс]/ Х. Кидзава. – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses.
32. К деятельности Киевского общества грамотности // Киевлянин. – 1908. – № 10. – С. 2.
33. Закрытие книжного склада и книжной лавки Киевского общества грамотности// Киевлянин. – 1908. – № 4. – С. 4.
34. Дорошенко Д. Україна в 1906 році / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 1. – С. 1–29.
35. Обыск в книжном складе губернского земства в г. Чернигове // Киевлянин. – 1908. – № 28. – С. 8.
36. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1072. – Оп.3. – Од. зб. 1575.

References

1. Marmazova, O.I. (1998). *Educational Activities of Zemstva in Ukraine (end of the XIXth – the early XXth century)* (Doctoral thesis, dissertation, Donetsk State University, Donetsk, Ukraine) (in Ukr.).
2. Guz, A.M. (1997). *Cultural & Educational Activities of Zevsky Institutions in Ukraine (1864-1914)* (Dissertation Abstracts, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine) (in Ukr.).
3. Aiwazian, O.B. (2010) *Libraries of Educational Institutions of Podil Eparchial Branch in the second half of the XIXth – the early XXth centuries*. Retrieved from http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota (in Ukr.).
4. Yermak, H.V. (2013). *The Spiritual and Moral Education of Student Youth in the South of Ukraine (the late XIX – the beginning of the XX century)*. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psyholohii (Actual Problems of the State Administration, Teaching & Psychology)*, 2, 249-254 (in Ukr.).
5. Petrenko, I.M. (2015). *The Basis and Development of Libraries at Parish Schools of the Poltava Diocese at the end of XIX – the beginning of the XX century*. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universitetu imeni Ivana Ogiienka (Academic Papers of Kam'yanets-Podilsky National University n.a. Ivan Ogiyenko. Series: Library Science. History of the Book)*, 4, 41-46 (in Ukr.).
6. Solomonova, T.R. (2012). *The Formation of Bookselling Network in Podilska Province in the Second Part of XIX - Beginning XX Century*. *Naukovi pratsi Vinnytskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu im. M. Kotsubynskoho. Serii: Istorii (Scientific Records of Vinnitsa State Teacher's Training University of M. Kotsyubinsky. Series: History)*, 20, 184-188 (in Ukr.).
7. Solomonova, T.R. (2012). *Bookstores in Books Distribution in Podil Province in the end of the XIXth – the early XXth century*. Vinnitsa: Vinnitsa State Teacher's Training University of M. Kotsyubinsky (in Ukr.).
8. Govorov, A. (1966). *History of the Bookseller*. Moscow: «Book» (in Russ.).
9. Charnoluskii, V.K. (1915). *Reference Book in Library Science, Book Sales and Publishing*. Petrograd: Printing House of B.M. Wolf (in Russ.).
10. Vahterov, V.P. (1896). *Out-of-School Education of the People*. Moscow: Type: Societies of I.D. Sytin (in Russ.).
11. Charnoluskii, V.K. (1910). *Tests on Title of the People's Teacher*. St. Petersburg: «Knowledge» (in Russ.).
12. Medynskii, E.N. (1913). *Out-of-School Education, its Meaning, Organization and Technique*. St. Petersburg: Typo lithography of K.L. Pentkovsky (in Russ.).
13. Seropolko, S.O. (1912). *Out-of-School Education*. Moscow: Type: K.L. Menshova (in Russ.).
14. B. G. [Grinchenko, B.G.] (1895). *Zemsky Bookstores*. Chernihov: Type: Province Zemstvo (in Russ.).
15. *Rural Libraries and Bookstores* (1895). *Knigovedenie (History of the Book)*, 11-25 (in Russ.).
16. *Sketch of Activities of Chernigov Province Zemstvo as on Contribution to Local Agricultural Sector* (1902). *Zemskii Sbornik Chernigovskoi gubernii (Zemsky Collection of Chernigov Province)*, 10, 74-132 (in Russ.).
17. *People's Education* (1905). *Zemskii Sbornik Chernigovskoi gubernii (Zemsky Collection of Chernigov Province)*, 7-8, 50-53. (in Russ.).
18. *Zemsky Bookstore in Volyn Province* (1911). *Volynkie Yeparhialnye Vedomosti (Volyn Eparchial Gazette)*, 19, 399-401. (in Russ.).
19. *Sketch of Activities of Kyiv Province Zemstvo on People's Education (1905-1917)* (1918). Kyiv: Printing House of Kyiv Province Zemstvo. (in Russ.).
20. *The Order of Schools Procurement with Text Books and Writing Facilities* (1908). *Kievskie Yeparhialnye Vedomosti (Kyiv Eparchial Gazette)*, 36, 74-76. (in Russ.).
21. Vasiutinskii, F. (1902). *Report about Status and Activities of St Michael's Brotherhood (Sept. 20, 1900 – Sept. 20, 1901)*. *Chernigovskie Yeparhialnye Izvestiia (Chernigov Eparchial Gazette)*, June 1, 334-376. (in Russ.).
22. *Report of Chernigov Eparchial Inspector, Protoierous Fedor Vasyutinsky, about Condition of Church Schools in Chernigov Eparchy for Academic Year of 1903-1904* (1905). *Chernigovskie Yeparhialnye Izvestiia (Chernigov Eparchial Gazette)*, June 15, 397-414. (in Russ.).
23. *Report of Kyiv St. Vladimir's Brotherhood, the Followers of Orthodoxy for Year 1896* (1897). *Kievskie Yeparhialnye Vedomosti (Kyiv Eparchial Gazette)*, 6, 119-131. (in Russ.).
24. *Report about Activities of Kyiv Municipal Patronage Committee as on People's Sobriety for Year 1901* (1902). Kyiv: Type: I. Kryzhanovsky and V. Avdyushenko (in Russ.).
25. Volohenko, V.O. (2013). *The Kiev Society of Literacy in Spreading «the Useful Books» Among the Peasantry of the Right Bank*. *Visnyk Prykarpatskogo Universytetu (Gazette of Precarpathian University. History)*, 23-24, 39-48 (in Ukr.).
26. Kolomiets, T.V. (1998). *Kharkiv Society of Literacy Distribution among the People (1869-1920)*. Kharkiv: Company «Konsum» (in Ukr.).

27. Grinchenko, B. (1898). *Report about People's Education in Chernigov Zemsky Administration for Year 1897*. Chernigov: Type. Province Zemstvo (in Russ.).
28. ZH. (1901). Ours are writing from Lubny. *Litturno-Naukovyi Vistnyk (Literary & Scientific Gazette)*, XV, 19-20 (in Ukr.).
29. S. E. [Efremov, S.] (1901). *Bookstores in Villages. Litturno-Naukovyi Vistnyk (Literary & Scientific Gazette)*, XI, 73 (in Ukr.).
30. People's Teacher (1916). *Village and Book. Kievskaiia Zemskaiia Gazeta (Kyiv Zemsky Newspaper)*, 73, 12-13. (in Russ.).
31. Kaidzava, H. (2008). *Distribution of Fiction Reading among the People and Formation of National Identity in Russia (1870ies – 1917)*. Retrieved from http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses (in Russ.).
32. *To Activities of Kyiv Literacy Society* (1908). *Kievlianin (Kievlyanin)*, 10, 2 (in Russ.).
33. *Shutdown of Bookstore and Bookstall of Kyiv Literacy Society* (1908). *Kievlianin (Kievlyanin)*, 4, 4 (in Russ.).
34. Doroshenko, D. (1907). *Ukraine in 1906, Ukraina (Ukraine)*, 1, 1-29 (in Ukr.).
35. *Rummage in Bookstore of Province Zemstvo in Chernigov* (1908). *Kievlianin (Kievlyanin)*, 28, 8 (in Russ.).
36. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Stock 1072, Inventory 3, Job 1575 (in Russ.).

Abstract

Voloshenko V. Bookstores in peasantry education: society expectations and practicies in Dnieper Ukraine at the turn of the XIX-XXth centuries.

Introduction. *The article reveals the issues of establishment of public bookstores and their role in formation of national identity and political loyalty of the peasantry in Dnieper Ukraine at the turn of the 19th-20th centuries.*

Purpose. *To define the character of bookstores activities and organizational & legal aspects of formation of their different types. To study and analyze the changes in public visions on what literature should be distributed via bookstores and practices of their implementations.*

Results. *Starting from 1870ties there was the period of establishment of educational and non-commercial bookstores. In 1876-1906 it was legally standardized. According to the State expectations the bookstores were to distribute literature promoting formation of peasants' political loyalty to the Empire. And activities of bookstores founded by church and governmental structures met mostly in full the above expectations. In 1879-1916 there was increase in the net of zemsky bookstores. In Kharkiv, Katerinoslav, Chernigov and Poltava Provinces such stores were indented to be organized at province and district levels, in Kherson and Tavriya Provinces – at the levels of districts and separate stations. In 1910-1916 zemsky bookstores started to appear in Podil, Volyn and Kyiv Provinces. In 1884-1899 the bookstores of Odessa Slav Society, Kyiv and Kharkiv Literacy Societies started their activities. The leaders of the zemstva and Literacy Societies differentiated the meaning of «popular literature». They gave preference to distribution of «intellectual» (i.e. issued by the intellectuals) editions over the pro-government and lubok literature. Different visions as on «intellectual» literature led to different methods of book selection for sales with stress on editions with moralize, educational, national or anti-imperial character. Variability of combinations of literature of different types might promote formation of dozens of identities – empire pro-government, alternative State Russian (based on reading of Russian classic or anti-state literature), malorossia (with double political loyalty) and Ukrainian.*

Originally. *Consolidation of the data on establishment of different types of public bookstores in Dnieper Ukraine. Study and analysis of evolution of public visions and practices with regards to thematic scope & ideological bent of the literatures distributed among Ukrainian peasantry via bookstores.*

Conclusion. *The ways and methods of bookstores establishment were toughly interlaced into all-empire educational system with its pro-government and anti-government aspects. The attempts of the Ukrainian leaders to color them with national paints were invalidated under pressure of administrative and political attributes. The above made the top Ukrainian leaders to look for other ways of books publishing and distribution.*

Key words: *Ukrainian peasantry, education, bookstores, national identity, book sales, popular literature*

Одержано редакцією 26.06.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

УДК 930.253(477.52/6)

О. В. Лабур

ЦІЛЬОВА ЗАДАНИСТЬ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ БІЛЬШОВИЦЬКОГО «РОЗКРІПАЧЕННЯ ЖІНОК» В УКРАЇНІ (1925–1930 рр.)

В статті розглядається інформаційний потенціал історичних джерел 1925–1930 рр. з більшовицького розкріпачення жінок в Україні. В центрі уваги мотиви та умови їх створення, інформаційна заданість і вплив влади на процес відбору інформації. Доказана залежність джерел від чергової емансипаційної ідеології більшовиків – про наростання успішності розкріпачення жінок.

Ключові слова: *історичне джерело, цільова заданість, інформаційний потенціал, «розкріпачення жінок», Радянська Україна.*